

De representatie in de Turkse roman van de Grieks-Turkse oorlog van de jaren '20

JOHAN SOENEN

De vijandschap tussen Grieken en Turken dateert reeds van de dag waarop de Osmaanse Sultan Mehmet II in mei 1453 triomfantelijk Constantinopel veroverde. Van toen af aan kwamen alle Griekse gebieden onder Turkse heerschappij, anders gezegd het Osmaanse Rijk zou ruim 450 jaar over Griekenland regeren. Maar het verlangen van de Grieken om hun zelfstandigheid te heroveren bezorgde de sultans meermaals diplomatieke en militaire problemen.

De Grieks-Turkse oorlog in de jaren '20 was dus alvast niet het eerste conflict tussen Grieken en Turken. In 1897 voerde de Turkse sultan Abdülhamit een korte, succesvolle militaire campagne tegen Griekenland en slaagde erin de resterende gebieden van het Osmaanse Rijk onder zijn gezag te houden. Zijn opvolger sultan Mehmet V had minder succes in zijn confrontatie met de Grieken. Hij verloor de Balkanoorlog (1912-1913), waarin de Grieken samen met Bulgarije, Servië en Montenegro de Turken versloegen. Ten gevolge daarvan moest het Osmaanse Rijk bijna al zijn Europese gebiedsdelen afstaan. Vooral het verlies van Macedonië, Albanië en Thracië, de rijkste en best ontwikkelde gebieden van het vroegere wereldrijk, was een economische ramp. Daarenboven moesten honderdduizenden moslims uit Griekenland en de Balkan vluchten naar Anatolië en vooral naar Istanbul, wat uiteraard de economische en de intern politieke problemen in Turkije nog vergrootte.

Over de voormelde Grieks-Turkse vijandelijkheden kan men echter in de Turkse roman nauwelijks iets terugvinden, althans niet heet van de naald, omdat de échte Turkse roman die naam waardig pas in de periode rond de Eerste Wereldoorlog en vooral daarna tot volle wasdom kwam.¹ Dus, op een goed moment voor het onderwerp van deze bijdrage, omdat de Grieks-Turkse

¹ In het Osmaanse Rijk werd alleen de zogenaamde divanpoëzie als waarachtige artistieke literatuur beschouwd. Deze divanpoëzie, op de eerste plaats bedreven aan het hof van de sultan, kan enigszins vergeleken worden met de middeleeuwse hofse lyriek in het Westen. Het romangenre was in het Osmaanse Rijk onbestaand. Pas in de tweede helft van de negentiende eeuw kwam het Turkse lezerspubliek voor het eerst in contact met de 'westerse roman' via vertalingen uit het Frans (Fénélon, Victor Hugo, G. Flaubert, Alexandre Dumas père et fils, etc.). Het werk *Asjki Meninu (Verboden liefde)* van Halit Ziya Ushakligil, dat in 1900 verscheen, wordt algemeen beschouwd als de eerste echte voorloper van de Turkse roman.

vijandelijkheden en de wederzijdse wreedheden pas na de Eerste Wereldoorlog, meer bepaald in de periode van de zogenaamde onafhankelijkheidsstrijd (1918-1923) van Mustafa Kemal, die later Atatürk genoemd zou worden, hun hoogtepunt bereikten.

De onafhankelijkheidsstrijd was in feite een vervolg van de wereldoorlog 1914-1918, waarin de Turken die meevochten met de Duitse keizer nogmaals werden overwonnen, terwijl de Grieken die de zijde van de geallieerden hadden gekozen, tot het kamp behoorden van de overwinnaars, die elk een deel van Turkije en/of een deel van wat van het Osmaanse Rijk nog overbleef, mochten bezetten. Vooral Griekenland maakte hier gretig gebruik van.

Istanbul werd bezet door de Engelsen, de Fransen en de Italianen, Cilicië door de Fransen, en een deel van Perzië dat nog tot het Osmaanse Rijk behoorde, door de Engelsen. De Turken werden echter vooral geschokt en in hun eer gekrenkt door de brutale bezetting van Izmir door de Grieken op 15 mei 1919, en uiteraard ook door het feit dat de Grieken van daaruit verder oprukten naar het oosten, meer in het bijzonder om Ankara te veroveren, de stad waarin Atatürk het centrum van het verzet en van zijn bevrijdingsleger had gevestigd.

Figuur 1. Een tekening van Atatürk te paard door Ivan Petrov (Burçoglu 2006: 392).

Terwijl de andere geallieerde mogendheden – na het beëindigen van WO I – als bezetters geneigd waren met de Turken te onderhandelen, greep Griekenland naar de wapens om met geweld zoveel mogelijk Anatolisch gebied in zijn macht te krijgen. De vijandschap tussen Grieken en Turken werd tijdens de onafhankelijkheidsstrijd van Atatürk in hoge mate aangewakkerd door de wederzijdse wreedheden tegen de burgerbevolking in het oorlogsgebied. Daarbij moet men bedenken dat de burgerbevolking in Anatolië, naast allerlei etnische minderheden, vooral bestond uit Turken en ... Grieken die zich daar in de Osmaanse periode hadden gevestigd. De wederzijdse wreedheden werden nog in hoge mate 'geïllustreerd' door de ellende van honderdduizenden vluchtelingen en verdrevenen (in beide richtingen naargelang van de wisselende oorlogssituatie).

Daarenboven beslisten de Griekse regering en de Turkse Nationale Vergadering in het kader van de Vredesconferentie van Lausanne (november 1922 – juli 1923), toen Atatürk zijn onafhankelijkheidsoorlog tegen de Grieken reeds had gewonnen, om een zogenaamde 'volkerenruil' te organiseren. Dit betekende dat de 190.000 nog in Turkije (Istanbul uitgezonderd) wonende Griekse orthodoxe christenen uitgewisseld werden tegen de zowat 390.000 (vooral Turkse) moslims die nog in Griekenland woonden. Hier vormde West-Thracië een uitzondering.

Bij dit alles moet men bedenken, dat reeds tienduizenden moslims na de Turkse nederlagen in de Balkanoorlog en de Eerste Wereldoorlog naar Turkije waren gevlucht en dat, in de andere richting, reeds vele duizenden Grieken of mensen van Griekse herkomst naar aanleiding van de Turkse onafhankelijkheidsoorlog op eigen initiatief Turkije hadden verlaten. Alles bij elkaar daalde de 'Griekse' bevolking in Anatolië van zowat twee miljoen tot 120.000 eenheden.²

De gedwongen volkerenruil ging van start in mei 1923 en bracht aan beide zijden van de Egeïsche zee veel sociale en familiale ellende met zich mee, omdat de meeste migranten geboren en getogen waren in het land dat ze moesten verlaten. Zij moesten niet alleen hun geboortestreek verlaten, maar ook hun huis, veel vrienden, goede burens en verwanten. Uit vele getuigenissen – ook in de Turkse literatuur – blijkt dat deze gedwongen, massale 'overtocht' naar de andere zijde van de Egeïsche zee meestal maanden en soms zelfs twee à drie jaar duurde en voor velen, zowel Griekse als Turkse migranten, een dodenmars is geworden. Vele families werden door de slechte bege-

² Deze 120.000 Grieken (of mensen van Griekse origine) woonden hoofdzakelijk in Istanbul, maar ten gevolge van de crisis rond Cyprus in 1974 moesten ook zij Turkije grotendeels verlaten.

leiding, ontbering en ziekte gehalveerd. Soms moest in het land van aankomst, zowel in Griekenland als in Turkije, een bittere strijd geleverd worden om een nieuwe woonplaats te veroveren, en de nieuw gearriveerden werden vaak als indringers beschouwd.

Heet van de naald

Twee belangrijke Turkse auteurs die zowel de Balkanoorlog, de Eerste Wereldoorlog, de onafhankelijkheidsoorlog als het ontstaan van de Turkse Republiek in 1923 als het ware heet van de naald hebben meegemaakt, zijn Halide Edib (1884-1964) en Yakub Kadri Karaosmanoglu (1889-1974). Zij waren allebei sterk betrokken getuigen van de voormelde gebeurtenissen en hebben romans geschreven waarin vooral het einde van de Eerste Wereldoorlog en de onafhankelijkheidsstrijd centraal staan, met andere woorden de periode waarin de Grieks-Turkse vijandelijkheden ten top werden gedreven.

Halide Edib

Halide Edib werd in 1884 in Istanbul geboren in een hoogstaande, gecultiveerde familie die in de hofkringen van de sultan circuleerde. Zij kreeg thuis een uitstekende intellectuele opvoeding met onder meer Frans, Engels, Arabisch, filosofie en literatuur. Negentien jaar oud huwde ze met haar leraar wiskunde. Pas 21 jaar oud was Halide Edib reeds actief als journaliste. Ze schreef artikels over de noodzaak van meer rechten voor de vrouw, tegen het vrouwenvriendelijke fundamentalisme en tegen de strenge wetten van de *sharia*. Dit bleef niet zonder gevolgen. In 1908 werd er een aanslag tegen haar beraamd en vluchtte ze met haar twee zoontjes naar Engeland. In 1909 kwam ze echter reeds terug naar Istanbul en schreef ze haar eerste roman, waarin de vrouwenemancipatie, de vrouwenrechten en de moederliefde centraal staan. Dit zelfde jaar – toen was ze nauwelijks 25 jaar – richtte ze een belangrijke, progressieve vrouwenvereniging op, *Vereniging voor de promotie van de vrouw*, die niet alleen de aandacht vestigde op goede kinderverzorging en opvoeding, maar ook op de intellectuele ontwikkeling van de vrouw. Zo organiseerde de vereniging in kwestie lessen Frans en Engels.

Toen haar man in 1910 een tweede vrouw had genomen, vroeg ze de echtscheiding aan in overeenstemming met haar principes inzake de rechten van de vrouw. In 1917 hertrouwde ze met een vooraanstaand Turkse officier, die tevens plaatsvervangend voorzitter was van het toenmalige parlement. In 1919 trok ze samen met haar man naar Ankara om niet alleen met woorden

maar ook met daden de onafhankelijkheidsstrijd van Mustafa Kemal, alias Atatürk, tegen de Grieken te steunen.

Een hemd van vuur

Net zoals de hierboven reeds vermelde en straks nog te behandelen auteur Karaosmanoglu, heeft Halide Edib de overgang van het Osmaanse Rijk naar de Turkse Republiek van Atatürk op intense wijze beleefd. Dit blijkt onder meer uit haar roman *Atesjten Gömlek (Een hemd van vuur)* die in 1922 verscheen. Zij schreef hiermee de éérste Turkse roman waarin de Turks-Griekse oorlog uitvoerig ter sprake komt. Daarenboven illustreert deze roman haar nationalistische, kemalistische strijdvaardigheid, haar daadwerkelijke deelname aan de onafhankelijkheidsoorlog aan de zijde van Atatürk, en tevens haar feministische gedrevenheid.

Een hemd van vuur wordt gedragen door het verhaal van het noodlot van drie jonge Turken, twee mannen en een vrouw, die in het kader van de onafhankelijkheidsoorlog op een of andere wijze door de Grieken worden gedood. De jonge vrouw Ayshe, die haar man en haar kind verloren heeft bij de bezetting van Izmir door de Grieken in mei 1919, wordt verpleegster in het leger van Atatürk. De jongeman Ihsan wordt soldaat in het bevrijdingsleger en wanneer hij zwaar gekwetst wordt, zal Ayshe hem verplegen. Hij wordt verliefd op haar en ze beloven elkaar na de oorlog te huwen, maar Ihsan sneuvelt als een held in een succesvolle aanval van de Turken. Ayshe wordt door een Griekse granaat gedood. Een andere jongeman, Peyami, die ‘administratief’ in het leger van Atatürk werkt, verliest beide benen in de oorlog. Hij sterft tijdens de operatie. Het is duidelijk dat de Grieken hier als de boosdoeners beschouwd worden.

Alhoewel de auteur Halide Edib niet kan vereenzelvigd worden met een van de drie bovenvermelde personages, is de roman toch voor een deel autobiografisch door de verwerking van allerlei situaties die de schrijfster direct of indirect heeft meegemaakt. Zo noteert Halide Edib in de roman onder meer twee citaten uit indrukwekkende nationalistische toespraken, die ze in Istanbul en Sivas (Anatolië) heeft gehouden.

Op 23 mei 1919, enkele dagen na de bezetting van Izmir door het Griekse leger, sprak Halide Edib op het Sultanahmetplein in Istanbul een menigte toe van 200.000 mensen en riep ze de overtalrijk aanwezige Turkse vrouwen op om zich te engageren in de onafhankelijkheidsstrijd van Mustafa Kemal en zich in te zetten voor het ontstaan van een nieuwe Turkse natie, wat in 1923 zou leiden tot de oprichting van de Turkse Republiek met Atatürk als eerste

president. Deze toespraak betekende een historische dag voor de vrouwen in Turkije. Aan het einde van deze meeting deed Halide Edib een vurige oproep tot de vrouwen om samen met haar plechtig de eed af te leggen “dat geen enkel gevaar, geen enkele vorm van angst ons op de vlucht zal drijven vooraleer Turkije zijn rechten op een eigen bestaan en op onafhankelijkheid zal veroverd hebben”.

Enkele maanden later, in september 1919, op een nationaal congres dat door Atatürk werd samengeroepen in Sivas (Anatolië), herhaalden de vrouwen met Halide Edib als voorzegster “dat ze zouden deelnemen aan de strijd tot op het moment dat het roemrijke verleden van de Turken zal hersteld zijn in zijn vroegere glorie” (1923: 54; mijn vertaling). Halide Edib sloot zich trouwens in 1920 aan bij het bevrijdingsleger, waar ze als officier heel wat moeilijke opdrachten uitvoerde en vaak met Atatürk samenwerkte. Zij begeleidde hem tot op het front en mengde zich daadwerkelijk in de strijd.

Uit *Een hemd van vuur* blijkt eveneens dat, behalve de auteur, ook heel wat andere Turkse vrouwen zich in de strijd engageerden. Dit deden ze vooral door het verzorgen van gewonden, het foerageren van de troepen, het uitvoeren van verkenningsopdrachten en het smokkelen van wapens. Deze efficiënte en moedige militaire hulp van talrijke vrouwen en vrouwenorganisaties heeft heel wat Turkse mannen en machthebbers doen inzien dat het behoud van de traditionele inferieure situatie van de vrouw een rem zou betekenen voor de vooruitgang en de opbouw van een moderne Turkse staat. Het is dan ook logisch dat de vrouwenbeweging³ meer en meer aan geloofwaardigheid en invloed won en dat Atatürk als eerste president van de nieuwe republiek de vrouwen voor hun steun in de strijd beloonde met het toekennen van een aantal noodzakelijke, maar evidente basisrechten die in het Osmaanse Rijk niet bestonden.

In 1924 werd de ‘eenmaking van het onderwijs’ goedgekeurd, wat de bevestiging inhield dat beide geslachten recht hebben op alle niveaus van onderwijs. Tezelfdertijd werd het religieus georganiseerd onderwijs, dat al altijd een struikelblok was geweest voor de intellectuele en sociale ontplooiing van de vrouw, afgeschaft. In 1926 werd het progressieve Zwitserse burgerlijk wetboek als maatstaf genomen om vrouwen een legale basis te verschaffen voor wat betreft de afschaffing van de polygamie, gelijke rechten voor man en vrouw binnen het huwelijk en de echtscheiding, en eveneens

³ Meer over het ontstaan van het feminisme in Turkije kan men vinden in het hoofdstuk ‘Emancipatie van de vrouw in de literatuur’ uit de monografie *Een haard van verzet. Honderd jaar Turkse roman 1900-2000* van Johan Soenen (2008: 57-72).

gelijkheid binnen het erfenisrecht. Daarenboven werd de minimale huwelijksleeftijd voor vrouwen vastgelegd op 17 jaar en voor mannen op 18 jaar, en werden huwelijken afgesloten op basis van de Koran niet meer erkend. Ook wat economische activiteiten betreft, werd de vrouw voortaan beschouwd als de gelijke van de man. In 1934 werd zowel het passief als het actief kiesrecht voor vrouwen officieel goedgekeurd. Bij de verkiezingen in 1935 kwamen er achttien vrouwen in het Parlement in Ankara.

Yakub Kadri Karaosmanoglu

Yakub Kadri Karaosmanoglu (1889-1974) was een generatie- en geestesgenoot van Halide Edib en tevens een aandachtige getuige van de gebeurtenissen van voor, tijdens en na de onafhankelijkheidsoorlog. Karaosmanoglu werd geboren in Kaïro (1889) en behoorde tot de oude Turkse adel. In 1909 verhuisde hij op eigen initiatief naar Istanbul op een moment dat het reactionaire absolutisme van de sultan door de burgerlijke omwenteling definitief overwonnen was en ook het nieuwe literaire leven zich daar begon te ontwikkelen. In 1912, 23 jaar oud, publiceerde Karaosmanoglu reeds een reeks verhalen, maar pas in 1922 werd hij beroemd als auteur dankzij de publicatie van de schandaalroman *Nur Baba* (wat letterlijk ‘vader licht’ betekent).

Nur Baba is het hoofdpersonage van het boek, een *derwish* met perverse, morbide, seksuele driften.⁴ Op een meer dan realistische wijze wordt het decadente, zedeloze gedrag in een *derwish*klooster beschreven. Dit alles werd door de schrijver bedoeld als kritiek op het bandeloze leven in sommige *derwish*gemeenschappen, en het boek is wellicht een van de aanleidingen geweest voor Atatürk om in 1925 te beginnen met de afschaffing van de *derwish*horden.

In 1921 was Karaosmanoglu inmiddels naar Ankara getrokken om zich aan te sluiten bij de nationalistische beweging en bevrijdingsoorlog tegen de Grieken. Hij steunde Atatürk niet als soldaat, maar als administrator en partijpublicist. Hij schreef onder meer een biografie van Atatürk. In de nieuwe republiek zou hij parlamentslid worden en, als vertrouweling van Atatürk, ook ambassadeur in Tirana, Praag en Den Haag. Als directe getuige schreef Karaosmanoglu meermaals over de onafhankelijkheidsoorlog en over het ontstaan en de eerste jaren van de jonge Turkse republiek. Vooral de romans *Yaban* (*De vreemdeling*) en *Ankara* zijn in dit opzicht betekenisvol. Ze werden respectievelijk in 1933 en 1934 gepubliceerd.

⁴ Een *derwish* is een islamitische geestelijke die de gelofte van armoede heeft afgelegd.

De vreemdeling

Qua sfeer, stijl en inhoud behoort *De vreemdeling* duidelijk tot de zogenaamde ‘Anatolische dorpsliteratuur’, een genre dat tussen de twee wereldoorlogen typisch en bepalend was voor de Turkse roman en kortverhalen: een eenvoudige verteltrant met een sterke epische uitstraling, vaak dagboekachtig en dus ook vaak autobiografisch. Het decor wordt gevormd door de arme, maar mooie kleine dorpjes op het Anatolische platteland. In tegenstelling tot Istanbul dat eeuwenlang een wereldcentrum van macht, rijkdom, kennis en cultuur was geweest, stonden deze dorpjes synoniem voor armoede, ellende, uitbuiting en analfabetisme.

De landelijke bevolking, hoofdzakelijk kleine boertjes en landarbeiders, werd door een feodaal systeem van grootgrondbezitters op slinkse wijze van hun akkertjes beroofd. Nadien konden de vroegere kleine eigenaars als onderbetaalde loonarbeiders – om niet te zeggen als slaven – nog nauwelijks in hun levensonderhoud voorzien. Daarenboven moest Anatolië veel van zijn jonge mannen als ‘kanonnenvlees’ opofferen aan het leger van de sultans. In dit schrijnend kader, soms met de onafhankelijkheidsstrijd letterlijk op de achtergrond, ontstond de ‘Anatolische dorpsliteratuur’. Deze romans en (korte) verhalen spelen zich bijgevolg af in het nu eens desolate, dan weer wondermooie Anatolische landschap, en vormen als dusdanig een mengeling van pijnlijk naturalisme en romantisch realisme.

Om de nieuwe republiek te consolideren had Atatürk dringend behoefte aan een trots, jong en gemotiveerd nieuw Turks nationaal gevoel en dit niet alleen in het leger en in de grote steden, maar ook op het platteland (wat aanvankelijk niet zo best lukte). Daarom verlangde hij dat de intellectuelen en schrijvers uit de grote steden op een positieve manier contact zouden zoeken met het platteland, en dat ze in hun werken Anatolië in de kijker zouden plaatsen en het als het ware zouden verheerlijken om de plaatselijke bewoners – ondanks de armoedige situatie waarin ze leefden – een gevoel van eigenwaarde en nationale trots op het nieuwe vaderland bij te brengen.

De vreemdeling van Karaosmanoglu beantwoordt ten volle aan de wensen van de nieuwe machthebbers en aan de kenmerken van de Anatolische dorpsroman. De roman is geconcipieerd als een dagboek, waarin de ik-figuur zowel verteller als hoofdpersonage is van het verhaal, dat zich afspeelt tijdens de onafhankelijkheidsoorlog in een klein, achtergesteld dorpje. Het verhaal is eveneens tot op zekere hoogte autobiografisch. Net zoals de auteur Karaosmanoglu is ook het hoofdpersonage (de ik-figuur) een intellectueel die veel

leest en schrijft, van Turkse adel is en als overtuigd Kemalist de bevrijdingsstrijd tegen de Grieken in levende lijve heeft meegemaakt.

De plot draait rond een bepaalde periode uit het leven van de ik-figuur, die soms ook een concrete naam krijgt – Ahmet Celal – en in de titel van het boek als ‘de vreemdeling’ wordt bestempeld. De protagonist is een Turkse officier die in de Eerste Wereldoorlog een arm heeft verloren en dus ongeschikt is voor verdere dienst in het leger. Hij keert terug naar Istanbul, maar na de wapenstilstand van 1918 vindt hij de sfeer er zo defaitistisch en decadent dat hij de stad verlaat en zich met wat persoonlijke bezittingen – en vooral veel boeken – in een klein huisje vestigt in een afgelegen, armzalig Anatolisch dorpje. Ahmet Celal wordt daar bekeken en gemeden als een vreemdeling en zelf voelt hij zich ook als een vreemde eend in de bijt, maar hij probeert toch contacten te leggen met de dorpingen om hen te winnen voor de bevrijdingsstrijd van Atatürk. Hij vertelt hen dat Istanbul door vier vreemde mogendheden wordt bezet en dat de strook van Izmir tot en met Bursa door de Grieken met brutaal geweld is veroverd. Hij voegt eraan toe dat de Grieken geen respect hebben voor vrouwen en kinderen, en dat ze als ongelovigen geen eerbied hebben voor de islam en moskeeën in brand steken.

De toespraken van Ahmet Celal maken echter weinig indruk, omdat de dorpingen hem niet als een van de hunnen beschouwen. Hij kan hen tot geen enkele vorm van verzet bewegen, omdat ze alleen maar aan hun boterham denken en omdat nationale, Turkse gevoelens hen totaal vreemd zijn. Ze zijn ook totaal onwetend in verband met de politieke en militaire situatie. Voor het nieuwe Turkije dat Atatürk voorspiegelt en nastreeft, hebben ze geen enkele belangstelling.

Ahmet Celal is erg ontgoocheld in de onverschillige houding van de dorpingen, die zelfs niet verandert wanneer hij er herhaaldelijk op wijst dat hun vrouwen en dochters door de Grieken worden verkracht en dat Atatürk “de ster is die straalt aan het duistere firmament van het vaderland” (Karaosmanoglu 1989: 95). Anderzijds is Ahmet Celal ook ontgoocheld en erg ongerust, omdat hij in het afgelegen dorpje waar hij woont geen betrouwbare informatie krijgt over de troepenbewegingen van het Griekse en het Turkse leger. Hij aanschouwt wel met eigen ogen hoe een Grieks bataljon enkele dagen in het dorp verblijft, eten en drinken opeist en de vrouwen lastigvalt.

Op een ochtend stelt men vast dat het Griekse bataljon vertrokken is, blijkbaar in de richting van Ankara, het centrum van het Turks verzet. Maar enkele dagen later, vermoedelijk na de slag aan de Sakarya-rivier – in de buurt van Ankara – waar de Grieken een zware nederlaag hebben geleden, arriveert het Griekse bataljon opnieuw in het dorp. Het is een wanordelijke en wraakzuch-

tige terugtocht: er wordt geplunderd en vermoord, huizen worden platgebrand, en vrouwen en jonge meisjes worden verkracht.

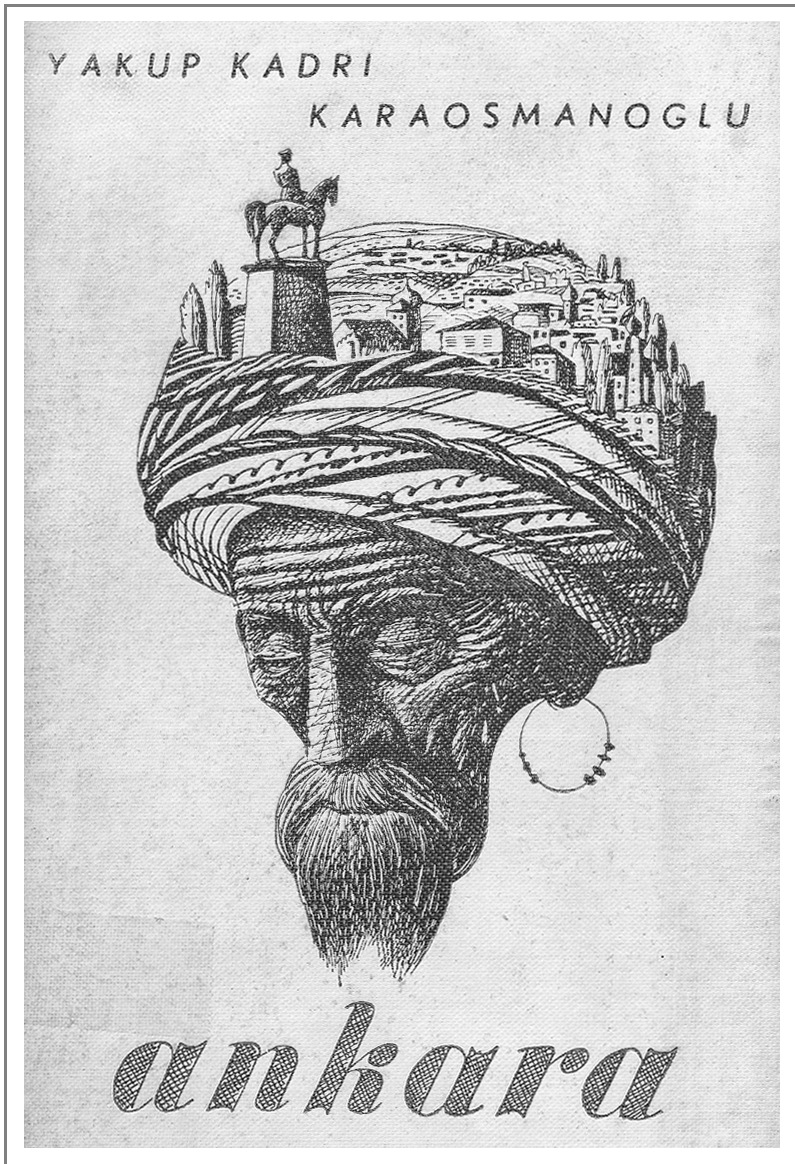
Hoewel de ik-figuur zich, zoals reeds gezegd, in het dorp een vreemde eend in de bijt voelt, was hij toch verliefd geworden op de boeredochter Emine. Bij het zien van de gruweldaden van de Griekse soldaten tracht hij met haar te vluchten, maar Emine wordt door de Grieken neergeschoten. Ahmet Celal laat zijn dagboek, waarin zijn belevenissen in het dorp beschreven worden en ook zijn liefde voor Emine ter sprake komt, bij haar dode lichaam achter. Later zal dit dagboek – in feite de roman *De vreemdeling* van Karaosmanoglu – door een speciale commissie die de gruweldaden van de Grieken moet onderzoeken, onder de halfverkoelde beenderen van Emine gevonden worden.

Ankara

Zowel in zijn vorige boek *De vreemdeling* als in *Ankara* (1934) brengt Karaosmanoglu een sociaal-historische roman. Maar waar *De vreemdeling* zich situeert in het Anatolische platteland, wordt de achtergrond van *Ankara* gevormd door het decor van het maatschappelijke leven in de steden Istanbul en Ankara. Wat het tijdsdecor betreft speelt *De vreemdeling* zich bijna hoofdzakelijk af in de periode van de onafhankelijkheidsoorlog. *Ankara* daarentegen bestrijkt een veel ruimere periode: zowel het einde van de Eerste Wereldoorlog en de bezetting van Istanbul door de westerse Entente als de onafhankelijkheidsoorlog, de stichting van de Turkse Republiek in 1923 en de daaropvolgende jaren van de zich organiserende nieuwe staat komen ruimschoots aan bod.

De rode draad in deze roman is het verhaal van de jonge Turkse vrouw Selma Hanim en haar drie opeenvolgende echtgenoten: Nazif Bey (een rijke bankdirecteur), Hakki Bey (een sportieve officier) en Nesjet Sabit (een jonge idealist). De roman begint met de verhuis – men zou ook kunnen zeggen de ‘vlucht’ – van Nazif Bey samen met zijn vrouw Selma van Istanbul naar Ankara. Istanbul, waar Nazif Bey een man van groot sociaal en financieel aanzien was, verkeerde bij het beëindigen van de Eerste Wereldoorlog, toen het door de troepen van de westerse Entente bezet werd, in volle verwarring. Niet uit idealisme, maar uitsluitend om zijn financiële status als bankdirecteur te kunnen behouden, verlaat Nazif Bey Istanbul en trekt naar Ankara waar Mustafa Kemal (de latere Atatürk) het verzet organiseert en dat wellicht de nieuwe hoofdstad zal worden. Wanneer Ankara echter door het Griekse leger wordt bedreigd, verlaat hij ook deze stad om zijn geld in veiligheid te bren-

Figuur 2. Voorplat van de roman Ankara van Yakub Kadri Karaosmanoglu (Amsterdam, Wereldbibliotheek, 1938).

gen. Zijn vrouw Selma wenst hem echter niet te vergezellen. Zij verafschuwt zijn egoïstisch materialisme en kiest de zijde van het nationalistische Turkse verzet tegen de Grieken.

Haar houding wordt mede bepaald door haar bewondering voor Hakki Bey, een mooie, jonge en sportieve officier die ze reeds vroeger heeft leren kennen en die een vurig aanhanger is van Atatürk. Hun relatie is aanvankelijk veeleer kameraadschappelijk. Hakki Bey leert Selma paardrijden en het geweer hanteren, maar zij wordt verliefd op de knappe militair en op zijn aandringen wordt ze verpleegster in het bevrijdingsleger. Ze voelt zich nuttig en gelukkig, omdat ze kan helpen in de strijd tegen de vijand die Ankara nadert. De militaire situatie is kritiek, maar geïnspireerd door het moedig optreden van Atatürk vechten de Turken met de moed der wanhoop. In de belangrijke slag (september 1922) aan de Sakarya, een rivier ten zuidwesten van Ankara, wordt de opmars van de Grieken gestuit, en na de uiteindelijke overwinning van het Turkse bevrijdingsleger treden Hakki Bey en Selma Hanim in het huwelijk. Zij vestigen zich in Ankara, de nieuwe hoofdstad.

Na de stichting van de Turkse Republiek in 1923 met Atatürk als eerste president, vervalt Hakki Bey echter in een zelfgenoegzame, luxueuze levensstijl en gebruikt hij zijn vrouw als een pronkstuk op allerlei mondaine festiviteiten, wat Selma niet bevalt. Zij heeft immers niet alleen gestreden voor een nieuwe, dynamische Turkse staat, maar zij is ook een overtuigde feministe, zoals ondermeer blijkt uit de in deze contex passende passage uit de roman:

De vrijheid van de vrouw betekende voor haar juist: in geen enkel opzicht de man nodig te hebben, niets van hem te moeten verwachten en van hem onafhankelijk te zijn. Vóór alles wenste Selma Hanim zich los te maken van die parasietentoestand van het zijn van een luxevoorwerp en naarmate de emotionele banden, die haar met Hakki Bey verbonden, verslaptten, scheen die toestand haar een onverdraaglijke last toe. In de eerste tijden van haar liefde was de gedachte aan scheiding van huwelijksgoederen nooit bij haar opgekomen. Elke uitgave, die haar man voor haar deed, elk geschenk, dat hij haar gaf, beschouwde de jonge vrouw als een nieuwe blijk van aanhankelijkheid. Maar sedert enige tijd kreeg elk van die attenties voor haar de betekenis van een diepe vernedering, haar door Hakki Bey aangedaan. Dit alles overdenkende bevroedde Selma Hanim wel degelijk, dat haar tweede huwelijksleven in een nieuwe crisis getreden was. (Karaosmanoglu 1938: 173)

Op een van de mondaine feestelijkheden, waarop Selma haar man moet vergezellen, ontmoet ze Nesjet Sabit, met wie ze in gesprek komt en die het ook

niet eens is met de luxueuze levensstijl van de ‘nieuwe bourgeoisie’. Hij droomt van een gezonde, hard werkende nationale staat: het nieuwe Turkije waarvoor zoveel offers werden gebracht! Selma en Nesjet vinden elkaar. Ze ontpoppen zich als strijdlustige activisten van de jonge republiek en uiteindelijk treden ze in het huwelijk en vormen een hecht en strijdbaar duo. De roman *Ankara* eindigt met de uitbundige viering van het 20-jarig bestaan van de Turkse Republiek op 15 september 1943. Selma en Nesjet vieren mee. Ze voelen zich gelukkig en trots, maar toch vermoeid na al die jaren van strijd.

Volkerenruil: herinneringen aan een brutaal afscheid

In tegenstelling tot Halide Edib en Karaosmanoglu, die de periode en de gebeurtenissen die ze in hun werk beschrijven persoonlijk, als levende getuigen, hebben meegemaakt, is *Kemal Yalcin*, de Turkse auteur die nu ter sprake komt, van een volgende generatie. Hij is niet alleen een begenadigd schrijver, maar ook een vooraanstaand intellectueel.⁵ Hij werd geboren in 1952 in Honaz bij Denizli (zuidwest Anatolië), waar van oudsher – reeds lang vóór de onafhankelijkheidsoorlog en de volkerenruil – altijd veel Grieken of mensen van Griekse herkomst hadden gewoond. De vader van Kemal Yalcin had als kind in Honaz en omgeving veel Griekse burens en vriendjes gehad en was op een Grieks buurmeisje, Sophia, verliefd geworden. De meedogenloze volkerenruil rukte deze kinderliefde uiteen, aangezien Sophia en haar familie verplicht werden naar hun land van oorsprong terug te keren.

In het kader van de zogenaamde ‘volkerenruil’ (die reeds in het inleidende deel van deze bijdrage ter sprake kwam) werd er achter de coulissen van de vredesconferentie van Lausanne (1922-1923) tussen de Griekse regering en de Turkse Nationale Vergadering immers overeengekomen dat de nog in Anatolië wonende Grieks-orthodoxe christenen verplicht werden naar Griekenland te emigreren. In ruil daarvoor moesten de vele Turkse moslims die als onderdanen van het voormalige Osmaanse Rijk in Griekenland verbleven, naar de nieuwe Turkse Republiek van Atatürk verhuizen. Er werd eveneens overeengekomen dat de ‘ontvangende’ overheden zouden instaan voor de opvang van de inwijkelingen. Deze opvang liet echter te wensen over, zowel aan Griekse als aan Turkse zijde. De verantwoordelijke overheden hadden deze volkerenruil allesbehalve onder controle, en de nieuwkomers, die vaak een andere taal spraken, werden daarenboven door de plaatselijke bewoners

⁵ Kemal Yalcin studeerde pedagogie en filosofie aan de Universiteit van Istanbul. Na de militaire staatsgreep van 1980 emigreerde hij naar Duitsland, waar hij sinds 1982 leraar Turks is in Bochum.

als indringers beschouwd. Op die manier ontstonden er dus taal-, woon- en werkproblemen.

Vooraf de sociale en culturele ontworteling van de migranten veroorzaakte heel wat pijnlijke situaties. Zowel de Turkse moslims als de Griekse orthodoxen werden immers weggerukt uit het milieu waarin ze geboren en opgegroeid waren. Zij moesten niet alleen hun vertrouwde woongebied, hun bureu, vrienden en verwanten verlaten, maar ook hun kerk of moskee. Dit alles gold niet alleen voor de slachtoffers van de ‘volkerenruil’, maar ook voor de Turkse vluchtelingen tijdens en na de Balkanoorlog die door de Osmanen werd verloren.

Emanet çeyiz

Al deze menselijke drama’s vormen de kern van een aangrijpend boek dat in 1998 door de Turkse auteur Kemal Yalcin gepubliceerd werd: *Emanet çeyiz*, wat letterlijk ‘de in bewaring gegeven bruidschat’ betekent. Dit boek, dat als roman wordt gepresenteerd, is veeleer een dagboekachtig reisverslag, maar dan wel met een sterk episch karakter dankzij de talrijke opgenomen verhalen waarin migranten het leed beschrijven dat ze hebben doorstaan. Het werd nog niet naar het Nederlands vertaald, maar er bestaat wel een Duitse versie onder de titel *Die anvertraute Mitgift* (2001).

Het boek kadert in de zoektocht van de auteur in de jaren 1994, 1995, 1996 naar de bevriende Griekse bureu van zijn grootvader en zijn ouders. Deze bureu, de familie Minoglu, werden in 1923 uit Honaz verdreven en hadden hopelijk de overtocht naar Griekenland overleefd. De vader en de moeder van Kemal Yalcin hebben zelf hun zoon gevraagd deze zoektocht te ondernemen en daarover een boek te schrijven. De Minoglu’s waren immers altijd oprechte, betrouwbare en hulpvaardige vrienden geweest, ook al hadden ze een ander geloof en een andere nationaliteit.

Deze zoektocht bracht de auteur van Athene naar Saloniki en van Istanbul over Ankara naar Rize in Noord-Oost Turkije, en vele dorpjes en steden daartussenin. Hij ontmoette tientallen migranten, die ten gevolge van de volkerenruil van Turkije naar Griekenland, of andersom van Griekenland naar Turkije, hadden moeten verhuizen. Bij al deze ontmoetingen probeerde Kemal Yalcin informatie te krijgen over de familie Minoglu, meer bepaald om te weten te komen waar de nakomelingen van deze familie waren terechtgekomen. Wellicht heeft ook het feit dat de vader van de auteur als kind ooit verliefd was geweest op het dochttertje Sophia, een rol gespeeld bij het opzet om op zoek te gaan naar de Minoglu’s en om hierover een roman te schrijven.

De belangrijkste en meest concrete reden om deze roman te schrijven, is echter het voorval met de ‘bruidschat’ die het gezin Minoglu reeds voor hun dochtertje Sophia had verzameld. Toen het Griekse gezin overhaastig hun huis moest verlaten, had moeder Minoglu aan haar Turkse buurvrouw – dus de moeder van de latere auteur Kemal Yalcin – gevraagd de bruidschat in bewaring te houden tot betere tijden; wanneer het noodlot daarover anders zou beslissen, mocht de bruidschat later ook aan behoeftige mensen gegeven worden. Yalcin’s moeder, die de bruidschat tientallen jaren met zorg had bewaard, was echter van mening dat hij hoe dan ook aan de oorspronkelijke eigenaars of aan hun erfgenamen moest teruggegeven worden. Dit gegeven vormde dan ook de directe aanleiding voor de auteur van *Emanet çeyiz* om drie jaar lang op reis te gaan, om informatie te verzamelen over de belevenissen en de woonplaats(en) van de familie Minoglu, en om de bruidschat aan de rechtmatige erfgenamen terug te kunnen bezorgen. Uiteindelijk zou hij de bruidschat kunnen overhandigen aan Irini – het Griekse woord voor ‘vrede’ werd doelbewust als naam gekozen! –, de kleindochter van Sophia Minoglu, het kleine buurmeisje van weleer op wie de vader van de auteur als kind ooit verliefd was geweest.

De roman *Emanet çeyiz* is dus gebaseerd op ware gebeurtenissen en is op verschillende niveaus sterk autobiografisch. Enerzijds vertelt het boek heel wat over de auteur zelf en over zijn ouders, die het drama van de volkerenruil rondom zich hebben zien gebeuren. Anderzijds bevat de roman tientallen persoonlijke verhalen van zowel Griekse als Turkse slachtoffers van de gedwongen migratie die de auteur tijdens zijn speurwerk naar de familie Manoglu heeft ontmoet. Deze verhalen, die door Kemal Yalcin zorgvuldig op band werden opgenomen en in zijn boek verwerkt zijn, geven een nauwkeurig beeld van de ellende die de volkerenruil aan beide zijden van de Egeïsche Zee met zich heeft meegebracht. Tijdens hun calvarietocht werden de verdrevenen weken- en soms zelfs jarenlang geconfronteerd met chaos, honger, ziekte, wanhopige vrouwen in verwachting, onbetrouwbare begeleiders, roversbenden, uitputtende voettochten, ronddolende kinderen, ijzige winterkoude en tienduizenden doden. Sommige migranten moesten drie tot vier jaar wachten vooraleer hen vaste ‘behuizing’ werd toegewezen. In afwachting daarvan waren ze soms dakloos of moesten ze in hun nieuwe vaderland altijd opnieuw verhuizen in armzalige omstandigheden. Ze vonden uiteraard geen werk en, aangezien de Griekse of de Turkse verantwoordelijke overheden onvoldoende tussen beide kwamen, ontstonden er conflicten met de plaatselijke bewoners. Dit leidde soms tot agressiviteit, vechtpartijen en bittere vijandschap. Deze

vijandschap was reeds duidelijk tijdens de Balkanoorlog en de Eerste Wereldoorlog, waarin Grieken en Turken tot een andere militaire alliantie behoorden, en werd nog aangewakkerd tijdens de onafhankelijkheidsoorlog van Atatürk, toen zowel de Grieken als de Turken zich aan wreedheden te buiten gingen.

Ergens in zijn boek *Emanet çeyiz* citeert de auteur een uitspraak van een van zijn informanten: “Hoe is het mogelijk dat de Grieken, Armeniërs en Turken, die vroeger in Anatolië broederlijk samenleefden, elkaar plotseling wederzijds beginnen te vermoorden” (Yalcin 2001: 54; mijn vertaling). Wederzijdse wreedheden tijdens de Turkse onafhankelijkheidsstrijd gebeurden niet alleen door reguliere legereenheden, maar ook – en vooral – door zowel Turkse als Griekse roversbenden, waarbij zich ook deserterende soldaten aansloten. Ook gewone dorpsbewoners en boeren gingen zich soms, gedreven door wraakgevoelens ten gevolge van het doorstane leed, aan wreedheden te buiten. Dit alles was mogelijk in het licht van de chaotische toestand in Anatolië in de periode waarvan sprake.

Twee fragmenten, die door Kemal Yalcin in zijn roman uit de mond van vluchtelingen/migranten werden opgetekend en die men met tientallen andere fragmenten zou kunnen aanvullen, illustreren de wreedheden in kwestie:

In 1912 werd de vrede (in ons dorp) verstoord. Wij werden door de Grieken bezet. Dan kwamen de bandieten van kapitein Siku. Mijn vader was juist gaan zitten. Het gebeurde op een vrijdag, dat ze ons allemaal in de moskee samenbrachten. Daarop eisten ze vierhonderd mausergeweren. Toen ze die niet kregen, hebben ze iedereen neergeschoten. Daarna hebben ze het dorp geplunderd en in brand gestoken. In de moskee werden 70 à 80 mensen omgebracht. De doden werden naast de moskee begraven. Voor dit bloedbad werd er slechts één persoon ter verantwoording geroepen en hij kreeg slechts een gevangenisstraf. Hij heeft dan een tunnel gegraven en toen hij op de straat belandde, heeft hij een bewaker neergeschoten. (ibid.: 226; mijn vertaling)

En:

Vroeg in de morgen, nog voor de dag begonnen was, omsingelden de Turken het dorpje Kizöldüren. Diegenen die ons omsingelden waren niet de roversbende van de lamme Osmar, maar de Turken uit de omliggende dorpen. Zij waren gewapend met zeisen, bijlen, sikkels... Wij sliepen in een groot huis. Ze omsingelden ons en braken de deur open. Wij moesten op een rij gaan staan. “Trekt nu al

jullie kleren uit, ongelovig tuig. Haalt jullie geld en goud te voorschijn.” Poedelnaakt op een rij brachten ze ons naar de kerk.

De andere huizen doorzochten ze op dezelfde manier. De mensen die ze vonden, de inwoners van twee dorpen, sloten ze op in de kerk. Ze hadden zeisen, sikkels en diverse andere wapens in de hand. Velen die ze uit hun huizen hadden verdreven, hadden hun kleren nog aan. Diegenen die hen brachten hadden knuppels in de hand. Ze dreven hen de kerk in: “Vervloekte heidenen! Vooruit. Nu moeten die god en die profeet van jullie komen om jullie te redden! Kleedt jullie uit!”

Ze verplichtten diegenen die nog gekleed waren om zich uit te kleden en ze gooiden alles op een hoop. Vrouwen, meisjes krompen in elkaar van schrik, poedelnaakt... Ze hadden alleen nog maar hun onderbroek aan.

Het werd middag. De hitte werd ondragelijk. De mensen zaten in de kerk op mekaar gepakt. Velen weenden. Ze hadden angst en dorst. (ibid.: 98; mijn vertaling)

De verhalen van zowel de Griekse als Turkse vluchtelingen of slachtoffers van de volkerenruil die door Kemal Yalcin in zijn roman werden opgenomen, bevatten, naast onvoorstelbare materiële en fysieke ellende, steeds ook een intense, ontroerende vorm van nostalgie naar vroeger. Dit voelt men bijvoorbeeld in het hierna volgende fragment uit het verhaal van een Griekse vrouw, van wie de familie van Anatolië naar Griekenland moest verhuizen:

De ouders van mijn man waren afkomstig uit Berg Akdag. Mijn vader kwam uit Kayseri. De naam van mijn moeder is Sophia Galinikidu. Ze had vier kinderen. Ze stierven allemaal tijdens de vlucht. Onze oudste zus is onderweg zoekgeraakt. Men kon niet achterhalen wat haar overkomen was of waar ze was terechtgekomen. Ik ben hier geboren.

Om hier te geraken moesten mijn ouders zich drie jaar lang van het ene naar het andere dorp slepen. Met veel moeite geraakten ze van Kayseri naar Yozgat, van Yozgat naar Sinop, van Sinop naar Canakkale, en uiteindelijk van Canakkale met een schip naar Griekenland.

Mijn vader had veel heimwee naar ons dorp en naar ons huis in Kayseri. Vaak vertelde hij ons daarover. Het was zijn wens terug te keren, maar het werd hem niet toegestaan. Met dit heimwee is hij

oud geworden. Pas in 1974 konden de verdrevenen toestemming en een visum krijgen om naar Turkije te reizen. Mijn vader zei: “Lieve dochter van mij, ik ben reeds oud... Ik kan niet meer naar Kayseri reizen. Ga jij maar. Dit is ons adres en dat waren onze burens. Zoek ons huis, onze heimat. Breng mij een zakje aarde mee uit onze tuin en een fles met water uit onze bron. Wanneer ik sterf wil ik het water uit onze bron drinken en onze aarde kussen. Dan zal ik getroost sterven.”

Ik vervulde de wens van mijn vader. Ik ging naar Kayseri. Ik zocht en vond ons huis. Er woonden andere mensen in, maar het huis was erg vervallen. Ik kon er niet binnengaan. Ik zette mij in de tuin... Ik luisterde en luisterde naar de aarde. De bron borrelde nog steeds voor het huis. Ik luisterde en luisterde naar het geruis van het water. Dan vulde ik een zakje met aarde en een fles met water. Ik schonk ze allebei aan mijn vader. Mijn vader vulde zijn hoofdkussen met de aarde die ik hem gebracht had. Tot aan zijn dood heeft hij geslapen met zijn hoofd in die aarde gedrukt. En het water heeft hij slokje na slokje gedronken. (ibid.: 48-49; mijn vertaling)

Zoals reeds vermeld werd het boek van Kemal Yalcin gecomponeerd rond de talrijke ontmoetingen – ruim een 40-tal – met zowel Griekse als Turkse slachtoffers van de volkerenruil of van een vorm van vrijwillige migratie (lees: ‘vlucht’) ten gevolge van de diverse militaire conflicten tussen Grieken en Turken. Bij elke ontmoeting werd de auteur geconfronteerd met een autobiografisch verslag van het slachtoffer in kwestie. De kern hiervan bevat telkens weer de doorstane ellende tijdens de overtocht naar het ‘nieuwe vaderland’ enerzijds, en de nostalgie naar het vroegere vaderland, de vroegere biotoop die ze in de jaren ‘20 hadden moeten verlaten, anderzijds.

Al deze ontmoetingen en ontboezemingen gebeurden in het kader van de zoektocht van Kemal Yalcin naar de nakomelingen van de familie Minoglu, die vóór de volkerenruil bevriende burens waren de ouders van de auteur waren geweest. Uiteindelijk, na veel omzwervingen, opzoekingen en een beetje gelukkig toeval, belandde Kemal Yalcin in Griekenland bij Irini, de kleindochter van Sophia Minoglu op wie zijn vader als kind ooit verliefd was geweest. De naam Irini (die in het Grieks ‘vrede’ betekent) werd niet toevallig gekozen: met deze naam drukten de ouders de wens uit dat de vijandigheid tussen Griekenland en Turkije zou ophouden te bestaan. Dit is trouwens een wens die tot uiting komt in heel wat verhalen die Kemal Yalcin in *Emanet çeyiz* heeft verwerkt.

Haar naam waardig, vertelt Irini dat haar grootmoeder Sophia en ook haar moeder Stella veel over de vroegere tragische gebeurtenissen hebben verteld, maar dat zijzelf dit alles wilde vergeten:

Ik wilde dit allemaal vergeten. Ik heb twee kinderen. Ik vertel hen niets van de lelijke dingen die ik heb gehoord. Ik wil mijn kinderen geen haat inenten. Trouwens, mijn grootmoeder Sophia heeft me meer van de mooie dingen en mensen en minder van de slechte dingen verteld. (2001: 358; mijn vertaling)

Toen Irini de bruidschat van haar grootmoeder in ontvangst nam, drukte zij haar ontroering uit met de woorden: “Waarom zou men niet houden van Turkije, een land waar een dergelijke traditie van een bruidschat kan bestaan” (ibid.: 359; mijn vertaling). Met deze woorden sluit Irini zich aan bij de wens die ook Kemal Yalcin neerschreef in de inleiding van zijn boek:

Het is mijn innigste wens en mijn hoop, dat dit grote leed nooit vergeten wordt, maar zich ook nooit herhaalt; dat er vriendschap tussen het Turkse en het Griekse volk moge heersen; dat de Egeïsche Zee een zee van vrede moge zijn en dat de cultuur van vrede in Turkije, in Griekenland en overall in de wereld moge groeien en bloeien. (ibid.: 13; mijn vertaling)

Bibliografie

- Burçoglu, N.K. (ed.) 2006. *The Image of the Turk in Europe from the Declaration of the Republic in 1923 to the 1990s*. Istanbul: Isis.
- Caner, B. 1998. *Türkische Literatur*. Hildesheim / Zürich / New York: Olms.
- Edib, H. 1922. *Atesjten Gömlek*. Istanbul: s.n.
- Edib, H. 1923. *Das Flammenhemd*. Wien / Berlin / Leipzig: Internationaler Verlag.
- Hamourtziadou, Lily & Bülent Gökay 2006. “Angels and Demons-Constructions and Representations of the Enemy Image in Greece and Turkey”, in: Burçoglu, N.K. (ed.), *The Image of the Turk in Europe from the Declaration of the Republic in 1923 to the 1990s*. Istanbul: Isis, 395-411.
- Karaosmanoglu, Y.K. 1938. *Ankara*. Vertaling uit het Turks door J.H. Kramers en Annemarie van den Bergh. Amsterdam: Wereldbibliotheek.
- Karaosmanoglu, Y.K. 1939. *Der Fremdling*. Leipzig: A.H. Payne Verlag.
- Karaosmanoglu, Y.K. 1989. *Der Fremdling*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Lutz, J. 2002. *De Gouden Appel. Turkije tussen Oost en West*. Breda: De Geus.

- Soenen, J. 2006. "The Image of the Turkish Literature in Flanders", in: Burçoglu, N.K. (ed.), *The Image of the Turk in Europe from the Declaration of the Republic in 1923 to the 1990s*. Istanbul: Isis, 221-228.
- Soenen, J. 2008. *Een haard van verzet. Honderd jaar Turkse roman 1900-2000*. Arnhem: 3C.
- Yalcin, K. 2001. *Die anvertraute Mitgift*. Hückelhoven: Anadolu.
- Zürcher, E.J. 2006 [1995]. *Een geschiedenis van het moderne Turkije*. Amsterdam: Sun.